

Jadwiga Szędzielorz

HISTORIOZOFIA DYMITRA MIERIEŻKOWSKIEGO

Filozofia historii Dymitra Mierieżkowskiego kształtowała się u schyłku ubiegłego stulecia w atmosferze żywego rozwoju idealistycznej refleksji teoretycznej na temat moralnego i religijnego odrodzenia ludzkości, perspektyw i dróg jej rozwoju. Nic też dziwnego, że historiozofia autora "Chrystusa i Antychrysta" wchłaniała i w oryginalny sposób przetwarzała dorobek współczesnej myśli filozoficznej i religijnej, zwłaszcza Włodzimierza Sołowjowa i Dostojewskiego. Sięgała również do bogatego dziedzictwa słowianofilów oraz przejmowała pewne kategorie i pojęcia ogólne z systemu filozoficznego Hegla. Należy więc Mierieżkowski do myślicieli czerpiących inspirację z różnych koncepcji filozoficznych, bez naruszania jednak, co należy szczególnie podkreślić, wewnętrznej spójności własnego systemu.

Przemyślenia dotyczące zachodnioeuropejskiego i rosyjskiego procesu historycznego rozwinął Mierieżkowski szczerze i w trylogii historycznej "Chrystus i Antychryst"¹, pracy "Nie pokój, lecz miecz. Ku przyszłej krytyce chrześcijaństwa"² oraz studiach i traktatach religijnych. Materiału dla rekonstrukcji poglądów pisarza na temat przebiegu procesu dziejowego dostarczają również jego liczne prace o charakterze publicystycznym.

Założenia historiozoficzne autora trylogii mają charakter jednoznacznie idealistyczny. Należy przy tym zaznaczyć, iż cała złożona problematyka interpretacji dziejów jest w

jego systemie nierozdzielnie związana z filozofią religii i jej podporządkowana, ponieważ - jak twierdzi - "корни человеческого - в религии"³. Ponadto, w przekonaniu Mieriezkowskiego, wspólnym dla całej ludzkości uczuciem, często jeszcze nie w pełni uświadomionym, lecz towarzyszącym jej już od wieków, jest żarliwe pragnienie odzyskania utraconej wiary religijnej. Tylko bowiem religia stwarza możliwość odnalezienia sensu świata i ludzkiej egzystencji, ona też jest jedynym sposobem przezwyciężenia dezintegracji społecznej i powszechnego pesymizmu.

Punktem wyjścia filozofii dziejów Mieriezkowskiego jest założenie istnienia dwóch przeciwstawnych sfer: żywiołu ziemskiego i niebiańskiego, materii i ducha, pogaństwa i chrześcijaństwa. Myśl historiozoficzna autora "Leonarda da Vinci" uwikłana została więc w antynomię Boga i świata, Chrystusa i Antychrysta. Pierwotna jedność tych kategorii leży u podstaw rzekomyści i stanowi jej podstawę. Charakterystyczną cechą każdego procesu rozwojowego jest, zdaniem Mieriezkowskiego, jego dialektyczny przebieg. Równój ten najlepiej ilustruje zaczerpnięta z systemu Hegla triada: teza, antyteza, synteza. "Всякая эволюция - twierdzi myśliciel - проходит через три объективные момента, соответствующие трем субъективным моментам диалектического развития; первый момент есть первое низшее интегральное единство, слитность противоположных начал; второй - их разъединение, дифференциация; третий - последнее соединение, совершенная интеграция в высший эволюционный тип. Первый момент - тезис; второй - антитезис; третий - синтез"⁴.

Ukazuje więc Mieriezkowski istnienie obiektywnych prawidłowości procesowi historycznemu. Dzieje w jego ujęciu podlegają prawu dynamiki i rozwoju. Naturalny kierunek ewolucji jest jednak z góry ustalony i niezmienny. Cechuje go dążenie do reintegracji, do ponownego zespolenia pierwiast-

ka boskiego i ziemskiego. Celem i spełnieniem procesu historycznego jest bowiem - Mierieżkowski przyjmuje to za aksjomat - synteza elementu pogańskiego i niebiańskiego, pojednanie Olimpu z Golgotą, zapanowanie religii Boga w ludzkości. Osiągnięcie harmonii, urzeczywistnienie Trzeciego Testamentu musi jednak poprzedzać głęboka sprzeczność między ideałami pogaństwa i chrześcijaństwa, ponieważ "последнее соединение возможно лишь там, где совершилось последнее разъединение /.../. Высшая интеграция возможна лишь там, где пройдены все ступени дифференциации"⁵.

Konsekwencją takiego rozumowania jest ujęcie postępu jako procesu przebiegającego etapami, przy czym każdy poprzedni etap jest w stosunku do następnego rodzajem przygotowawczego szczebla, wiodącego nieuchronnie do kresu ziemskiej historii ludzkości. Ów kres stanowi, w koncepcji badacza, "величайшее утверждение мира"⁶. Dlatego też można i należy "не только не бояться, но и желать конца /.../ преодолеть метафизический ужас конца религиозным благословением конца"⁷.

Rozwój nie odbywa się zatem w sposób spontaniczny, nieświadomy, lecz jest z góry wyznaczony i zmierza do określonego celu. Takie ujęcie procesu rozwojowego sprawia, że historyzm Mierieżkowskiego, mimo widocznych zbieżności z dialektyką Hegla, jest w istocie myślą pseudodialektyczną. Heglowskiej koncepcji nieskończonego postępu i rozwoju przeciwstawia bowiem teorię końca rozwoju, zamknięcia procesu dziejowego.

Siłą sprawczą rozwoju historycznego jest tocząca się od wielu pokoleń nieustanna walka dwóch elementów - materii i ducha, Chrystusa i Antychrysta, tezy i jej przeciwieństwa - antytezy. Każdy z tych antagonistycznych żywiołów zawiera tylko część piękna i prawdy, dlatego ich naturalnym dążeniem jest chęć przewyciężenia owego dualizmu poprzez ponowne zespolenie się w integralną całość. "Тезис

и антитезис - konstatuje Mierieżkowski - суть две противоположные половины совершенной синтетической истины, и каждая из них постольку участвует в истине, поскольку стремится к соединению с другой противоположной половиной; если же одна, отрицая другую, утверждает себя, как совершенную истину, то она становится ложью. Это именно и случилось с христианством" 8.

Potwierdzeniem słuszności takiego pojmowania wewnętrznej siły kierującej biegiem dziejów jest, w koncepcji Mierieżkowskiego, ewolucja ludzkości przebiegająca trójstopniowo. Pierwsza faza rozwoju historycznego ludzkości, nazwana przez autora "Piotra i Aleksego" tezą, obejmuje okres przedchrześcijański. Istnieje tutaj pierwotna jedność ducha i ciała, ziemi i Boga. "Небо и земля, природа и люди, добро и зло, сливалось для древних в одну гармонию" 9 - twierdzi Mierieżkowski. W świadomości pogan Bóg utożsamiany jest bowiem z przyrodą, panuje w niej immanentnie, uważany jest za zjawisko istniejące realnie, materialnie. Stary Testament w koncepcji autora trylogii jest religią Boga w świecie.

Następny etap dziejów - chrześcijaństwo jest antytezą poprzedniego. Nastąpiło tutaj naruszenie pierwotnej, integralnej jedności świata i Boga, przeciwstawienie pierwiastka boskiego ziemskiemu. "Выражение этой антиномии - монашеский аскетизм в крайних точках своих есть отречение от феноменального мира во имя трансцендентного Бога, умерщвление плоти во имя бесплотного духа, проклятие земли во имя безземного неба. Антитезис, вместо того, чтобы стремиться к соединению со своим тезисом, поглощал и упразднял его окончательно. Одна половина истины, религия Сына, отрицая другую - религию Отца, и утверждая себя, как совершенную истину, сделала ложью" 10. Nowy Testament jest zatem religią Boga w człowieku. Element duchowy został tutaj wyniesiony ponad wszystko.

Cała nowożytna historia ludzkości jest, w koncepcji Mierieżkowskiego, areną zdecydowanej walki dwóch antagonicznych sił. W zmaganiach tych "первая, подавленная, но не побежденная половина истины восстала на вторую; /.../ тезис восстал на антитезис - плоть на духа, земля на небо, мир на Бога"¹¹.

W metafizycznym konflikcie dwóch pierwiastków element pogański jest więc czynnikiem aktywnie dążącym do pokonania istniejącej antynomii. Pierwiastek ów przejawia też tendencję do ciągłego odradzania się i dominacji w przełomowych momentach rozwoju historycznego, kiedy to ludzkość bliska była osiągnięcia ideału syntezy. Epoki te wyznaczają poszczególne etapy ewolucji ludzkości zmierzające od wieków do upragnionej harmonii. Jednakże "каждый раз достигнутое человеческое примирение оказывается неполным - два потока /.../ два начала опять распадаются"¹².

Pierwsza próba scalenia elementu olimpijskiego z galijskim, hellenizmu z chrześcijaństwem w IV i V wieku nie powiodła się. Niepowodzeniem też zakończyły się kolejne usiłowania osiągnięcia harmonii w epoce włoskiego renesansu oraz w Rosji końca wieku XVII i początku XVIII, za panowania Piotra Wielkiego.

Ilustracją i najpełniejszym rozwinięciem takiego pojmowania procesu dziejowego jest trylogia historyczna Mierieżkowskiego "Chrystus i Antychryst". Słusznie twierdzi Walery Gostomski, iż "autor trylogii (...) nie tyle tworzy, ile odtwarza pewne zasadnicze, przełomowe momenty dziejów w świetle idei będącej wyrazem najistotniejszych jego dążeń życiowych. Daje on nam nie powieści historyczne we właściwym znaczeniu, lecz ideowe odbicie samej historii, uprzytamniając nam w żywym artystycznym obrazowaniu główne prądy duchowego rozwoju ludzkości na gruncie chrześcijańskim"¹³.

Rolę bohatera w powieściach Mierieżkowskiego pełni,

jak trafnie zauważa Teresa Cieślikowska, nie tyle człowiek, ile jakaś idea¹⁴. Zgodzić się też należy z tezą autorki, pracy o pisarstwie Teodora Parnickiego, iż powieści Mierzejkowskiego "powiązane są nie akcją, nawet nie postaciami bohaterów, ale koncepcjami - rozwijającą się myślą społeczną lub filozoficzną"¹⁵. Zostały one zbudowane według jednego, ściśle określonego założenia filozoficznego. Okres panowania Juliana Apostaty, szeroko ujęty w I części trylogii "Śmierć bogów. Julian Apostata", odpowiada w koncepcji historiozoficznej Mierzejkowskiego drugiej fazie rozwoju ludzkości. Cechuje ją upadek starożytnej kultury antycznej, śmierć olimpijskich bogów, zagłada świata pogańskiego. W epoce tej dominującą rolę zaczyna odgrywać chrześcijaństwo. Drogę ludzkości, zmierzającej poprzez walkę z ciągle odradzającym się pogaństwem ku prawdziwemu chrześcijaństwu, ilustrują kolejne dwie części trylogii. Powieść "Zmartwychwstali bogowie. Leonardo da Vinci" związana jest z epoką włoskiego renesansu. Okres ten charakteryzuje się wskrzeszaniem i przyswajaniem kultury antycznej, odradzaniem wielobóstwa, kryzysem papieństwa, nasileniem tendencji laickich. Czynnik pogański zostaje tutaj wyniesiony na plan pierwszy. Trzecia część trylogii "Antychryst. Piotr i Aleksy" dotyczy historii Rosji epoki Piotra I i stanowi przedostatni etap na drodze do duchowego i religijnego zjednoczenia ludzkości.

Bohaterowie Mierzejkowskiego są nosicielami idei o charakterze antynomijnym. Postaci tytułowe: Julian Apostata, Leonardo da Vinci, Piotr I są zdecydowanymi poganami, a więc nosicielami tylko części prawdy. Jednak poprzez trapiące ich wątpliwości ("gdzie Bóg, a gdzie Szatan?"), cierpienia i rozterki duchowe, bunt przeciw tradycjom i autorytetom, pogłębiają oni sprzeczność między Olimpem i Golgotą, czyniąc krok na drodze do przyszłego zespolenia obu sfer. Wielcy poganie bliżsi są zatem mającego nadejść chrześci-

jaństwa, niż zarliwi wyznawcy idei chrześcijańskiej i poszukiwacze pełnej prawdy (Arsinoe w pierwszej, Giovanni w drugiej i Tichon w trzeciej części trylogii).

W kształtowaniu przyszłości owe wybitne jednostki odgrywają doniosłą rolę. Szerokie masy natomiast, w koncepcji Mierieżkowskiego, nie mają udziału w tworzeniu dziejów, są pasywnym materiałem historii, siłą inertną, a w wypadku działania - nierozumną i ślepą.

Przypisywanie nieprzeciętnym jednostkom istotnej roli w tworzeniu historii i niedocenywanie szerokich mas wskazuje na pokrewieństwo tych myśli z koncepcją Nietzschego.

Zgodnie z ogólnym prawem ewolucji dziejowej, ludzkość pokonała dopiero dwa niezbędne etapy rozwoju. Nie osiągnęła jednak dotąd ostatecznego rezultatu - fazy reintegracji, w której przewyciężona zostanie antynomia pogaństwa i chrześcijaństwa, nastąpi wyższy stopień scalenia, zapamięta pełna harmonia, Trzeci Testament będący religią Boga w ludzkości. Owa oczekiwana synteza dokona się, zdaniem myśliciela, na gruncie chrześcijańskim: ponieważ "в христианстве впервые является разделение мира на два порядка (...)"¹⁶, stąd też "христианство постулирует последнее соединение этих двух порядков: Я и Отец - одно (...)"¹⁷.

W idei walki dwóch antagonistycznych sił będących motorem procesu dziejowego oraz teorii ewolucji ludzkości nie tylko łatwo dostrzec inspirujący wpływ mistycznej myśli Włodzimierza Sołowjowa, lecz także pokrywanie się w ogólnych zarysach obu koncepcji¹⁸.

W historiozoficznych spekulacjach Mierieżkowskiego Rosji sądzona jest wielka misja dziejowa. W przeciwieństwie bowiem do Europy zachodniej, która porzuciła drogę Boga-Człowieka i wybrała drogę Człowieka-Boga, czyli deifikację istoty ludzkiej, przedpietrowska Rosja zachowała idee chrześcijańskie w postaci pierwotnej. Powszechnej dezinteg-

racji społeczeństwa zachodniego, indywidualizmowi, którego konsekwencją jest samowola, samobójstwo i zabójstwo, przeciwstawia Mierieżkowski, podobnie jak Dostojewski, którego inspirowali w tej kwestii słowianofile, ideał autentycznej wspólnoty i pierwotnej jedności przechowywany w tradycjach rosyjskiego ludu¹⁹.

W koncepcji autora trylogii lud rosyjski, nie dotknięty rozwojem cywilizacji, jest zatem jedynym nosicielem wyższych, prawdziwie chrześcijańskich wartości, zachowującym najbardziej autentyczną, nieskażoną wpływem państwa postać prawosławia. Dlatego też właśnie Rosja ma do spełnienia zbawienną misję wszechpojednania ludzkości, zapoczątkowania nowej ery, zbudowania cywilizacji prawdziwie chrześcijańskiej, uniwersalnej, absolutnej. Jej powinno przypaść w udziale powiedzenie Europie "nowego słowa", zdolnego odrodzić i zbawić ludzkość - głosił w profetycznym uniesieniu Mierieżkowski, powtarzając słowa Dostojewskiego zaczerpnięte z jego "Mowy o Puszkynie", wygłoszonej z okazji odsłonięcia pomnika poety w Moskwie.

Mesjanistyczny motyw ogólnoludzkiego posłannictwa narodu rosyjskiego oraz idealizacja ludu jako jedyne w warunkach Rosji popiotrowskiej autentycznego nosiciela wartości staroruskich i prawdziwie chrześcijańskich pokrywa się z myślą głoszoną przez Dostojewskiego, zbieżny jest także w wielu punktach z utopią słowianofilską.

W koncepcji autora trylogii istnieje jeszcze jedna przyczyna sprawiająca, że Rosja jest w sposób szczególny predestynowana do religijnego i duchowego scalenia ludzkości pod swą egidą, do założenia podwalin pod nową ogólnoludzką kulturę. Tę uprzywilejowaną pozycję zawdzięcza mianowicie Puszkiniowi uznanemu przez Mierieżkowskiego za zjawisko niezwykle w literaturze światowej. "В XIX веке, накануне шопенгауэровского пессимизма, проповеди усталости и буддийского отречения от жизни, Пушкин в своей прос-

тоте - явление единственное, почти невероятное. В наступающих сумерках, когда лучшими людьми века овладевает ужас перед будущим и смертельная скорбь, Пушкин один преодолевает дисгармонию..."²⁰. W jego twórczości nie dokonało się wprawdzie jeszcze pełne scalenie antynomicznych kategorii, lecz tkwią w niej przesłanki wyższej jakościowo syntezy. "Если Пушкин не примиряет этих двух начал - ро-виада Миеieżkowski - то он, по крайней мере, подготавлиет возможность грядущего примирения"²¹. W przyszłym zespoleniu dwóch przeciwstawnych elementów leży wielkość literatury rosyjskiej i światowej.

Przypisywanie twórcy "Oniegina" wyjątkowej roli w dziele stworzenia podwalin pod sztukę wszechświatową ludzaco przypomina tezę Dostojewskiego przejętą od Apollona Grigorjewa o Puszkynie jako syntetycznym wyrazie ducha rosyjskiego i pocię-proroku dostrzegającym wielką misję dziejową Rosji²².

Analiza myśli historiozoficznej Mierieżkowskiego pozwala na dokonanie pewnego uogólnienia. Teoria procesu dziejowego autora "Chrystusa i Antychrysta", wykazując, podobnie jak myśl Włodzimierza Sołowjowa, aspiracje systemotwórcze, zawiera w sobie tendencje mistyczne, mesjanistyczne i eschatologiczne. Charakteryzuje ją także pokrewieństwo z europejskimi koncepcjami idealistycznymi oraz wierność tradycjom rosyjskiej myśli filozoficznej²³. Typowa dla filozofii historii Mierieżkowskiego jest idealistyczna pseudo-dialektyka, swoisty kult kategorii antynomicznych i trójdzielnych oraz aprioryczne ujmowanie wielu istotnych kwestii. Myśl autora trylogii cechują również tendencje maksymalistyczne i uniwersalistyczne. Godzi się wreszcie podkreślić, iż doktryna historiozoficzna Mierieżkowskiego jest ciekawą propozycją rozwiązania problemów nurtujących na przełomie wieków najwybitniejsze umysły Rosji. Wprawdzie zawarte w niej koncepcje, wielokrotnie krytykowane,

nie znalazły kontynuatorów, stanowią jednak interesujący dokument epoki i czynią autora "Leonarda da Vinci" jedną z bardziej malowniczych postaci w dziejach rosyjskiej myśli historiozoficznej²⁴.

PRZYPISY

- ¹ D.S. Mierieżkowski, *Christos i Antichrist. Trilogia. Śmierć bogów*. Julian Odstępnik, S.-Pietierburg 1902 (Po raz pierwszy powieść ukazała się w osobnym wydaniu pod tytułem "Otwierzemij" w 1896 r.); *Woskriesszyje bogi. Leonardo da Vinci*, S.-Pietierburg 1901; *Antichrist. Piotr i Aleksiej*, S.-Pietierburg 1905.
- ² D.S. Mierieżkowski, *Nie mir, no miecz. K buduszczej kritiki christianstwa*, S.-Pietierburg 1908.
- ³ D.S. Mierieżkowski, *Miecz (w:) Nie mir, no miecz...*, s. 11.
- ⁴ D.S. Mierieżkowski, *Otwiet na wopros (w:) Nie mir, no miecz...*, s. 195-196. Patrz także: D.S. Mierieżkowski, *Miecz (w:) Nie mir, no miecz...*, s. 24-27.
- ⁵ D.S. Mierieżkowski, *Otwiet na wopros (w:) Nie mir, no miecz...*, s. 197.
- ⁶ D.S. Mierieżkowski, *Otwiet D.S. Mierieżkowskiego g. A.B., "Nowyj put'", 1903, nr 2, s. 160.*
- ⁷ Tamże.
- ⁸ D.S. Mierieżkowski, *Otwiet na wopros (w:) Nie mir, no miecz...*, s. 197-198.
- ⁹ D.S. Mierieżkowski, *Akropol (w:) Wiecznyje sputniki. Portriety iz wsieмирnoj litieratury*, S.-Pietierburg 1899, izd. II, s. 17.
- ¹⁰ D.S. Mierieżkowski, *Otwiet na wopros (w:) Nie mir, no miecz...*, s. 198.
- ¹¹ Tamże.
- ¹² D.S. Mierieżkowski, *Puszkin (w:) Wiecznyje sputniki...*, s. 499.
- ¹³ W. Gostomski, *Dymitr Mierieżkowski i jego trylogia: "Chrystus i Antychryst", "Świat Słowiański"*, 1906, nr 2, s. 142.
- ¹⁴ Por. T. Cieślikowska, *Pisarstwo Teodora Parniokiego*, Warszawa 1965, s. 45.
- ¹⁵ Tamże, s. 256.

16 D.S. Mierieżkowski, Otwiet na wopros (w:) Nie mir, no miecz..., s. 196.

17 Tamże.

18 Por. A. Walicki, Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu, Warszawa 1973, rozdz. XVII, Włodzimierz Sołowjow i metafizyczny idealizm, s. 539-572.

19 Patrz D.S. Mierieżkowski, O ozornych kołodoach, "Russkoje słowo", 1913, nr 59, s. 2.

20 D.S. Mierieżkowski, Puszkin (w:) Wiecznyje sputniki..., s. 463.

21 Tamże, s. 472.

22 Patrz A. Walicki, tamże, s. 471.

23 Por. A. Walicki, tamże, rozdz. XVII, Włodzimierz Sołowjow i metafizyczny idealizm, s. 539-572.

24 Artykuł jest fragmentem większej pracy autorki na temat prozy powieściowej Dymitra Mierieżkowskiego. Zob. także J. Szędzielorz, Poglądy estetyczne Dymitra Mierieżkowskiego, "Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie", z. 64, Prace rusycystyczne V, Kraków 1978.

Ядвига Шендзелёж

ФИЛОСОФИЯ ИСТОРИИ ДМИТРИЯ МЕРЕЖКОВСКОГО

В статье рассматриваются основные вопросы философии истории Д. Мережковского. Автор статьи приходит к выводу, что существенными признаками историзма писателя являются идеалистическая псевдодialeктика, культ антиномических и делимых на три категории, а также априорный подход ко многим важным, с точки зрения исторического процесса, вопросам.

Философию истории автора "Христа и Антихриста" характеризуют мистические, мессианские и эсхатологические тенденции.

В концепции Мережковского наблюдаются также связь с европейскими идеалистическими доктринами, сходство с религиозно-мистической философией В. Соловьева, мысль Достоевского и теорией славянофилов.